

מרכז ההסברה

יהודי תימן

בני שתי הדתות המונותאיסטיות שהיו מושר-שות למדי בארץ זו — על ההשפעה בבית המלוכה, היתה ידם של היהודים על העליונה ומלכי חמיר קיבלו עליהם את הדת היהודית. מעמדם של היהודים נתחזק עתה בהרבה. לשיאה הגיעה היהדות בימי מלכותו של יוסף דונואס (5—524 לסה"נ) אשר כבר נולד כיהודי. דונואס יצא למלחמה נחרצת בנוצרים, ביהודי בקהילה הגדולה והחזקה בעיר נגראן שבצפון-תימן. נצחונו על קהילה זו עורר את חרדתה של ממלכת ביזנץ — האימפריה הנוצ-רית הגדולה. יתר על כן, בשאפו להסיר את שלטון הביזנטים מארץ-ישראל ולהקים בה מלכות יהודית חדשה, כרת יוסף דונואס ברית עם הפרסים. בתגובה על כך פנה קיסר ביזנץ אל הממלכה הנוצרית בחבש בקריאה לשלח את צבאה בתימן. עימות זה בין יהדות לנצרות בתימן נתגלע על רקע תחרות מדינית וכלכלית בין ממלכות פרס וביזנץ, אשר שאפו שתייהן להשתלט על הקרן הדרומית-מערבית של חצי האי ערב. יעד זה היווה נקודת מפתח בדרך המסחר הבינלאומית להודו. כך נשתלבה אם

ראשית ההתיישבות היהודית בתימן

אין בידינו עדות היסטורית על בואם של ראשוני היהודים לתימן, אלא השערות בלבד. אפשר שהדבר כרוך בקשריו של שלמה המלך עם מלכת שבא, ובאנשיו אשר הפליגו מעציון-גבר דרומה, אך קרוב לוודאי כי בעקבות חורבן בית ראשון (586 לפסה"נ) גלו מבני יהודה לצפון-ערב, ומשם הגיעו בסופו של דבר אף לתימן. לאחר חורבן בית שני הגיעו עוד גולים לצפון-ערב, ולתימן. בראשית המאה השלישית לסה"נ היתה הקהילה היהודית בתימן מבוססת עד כדי כך שהעלתה מתים לקבורה בבית-שערים.

מלכות חמיר היהודית

למן המאה השלישית שלטה בתימן האלילית מלכות חמיר. במאבק בין הנוצרים והיהודים —

עולי תימן חוצים מדבר בדרכם לציון

החדשה. הודאתו היתה לא לכפות עליהם את האיסלאם. שונה היה גורלם של יהודי צפון-ערב. אלה, וביחוד שלושת השבטים הגדולים שבאיזור מדינה — נציה, קינוקע וקוריטה — הועמדו בפני הבחירה בין החרב, הגלות והאיסלאם. ואמנם מן הישוב היהודי הגדול והחשוב בצפון-ערב לא נותר כמעט זכר; רובו נכחד במלחמה, חלקו הוגלה או התאסלם. מיעוט קטן שרד עוד מספר שנים בוואדי אל-קו-רא, בואכה מפרץ אילת, ובכיבר. על-פי חוזה אשר כרת מוחמד עם יהודי כיבר הותר להם לנהל אורח חיים יהודי ללא הפרעה. מס הגולגולת (גיזיה) ששולם על-ידי הגברים הבוגרים אחת לשנה היקנה להם מעמד של בני חסות. נראה שחשיבותם הכלכלית כמעבדי מטעי התמרים הנרחבים בכיבר, היא שהצילתם מגורלם של יהודי צפון-ערב האחרים.

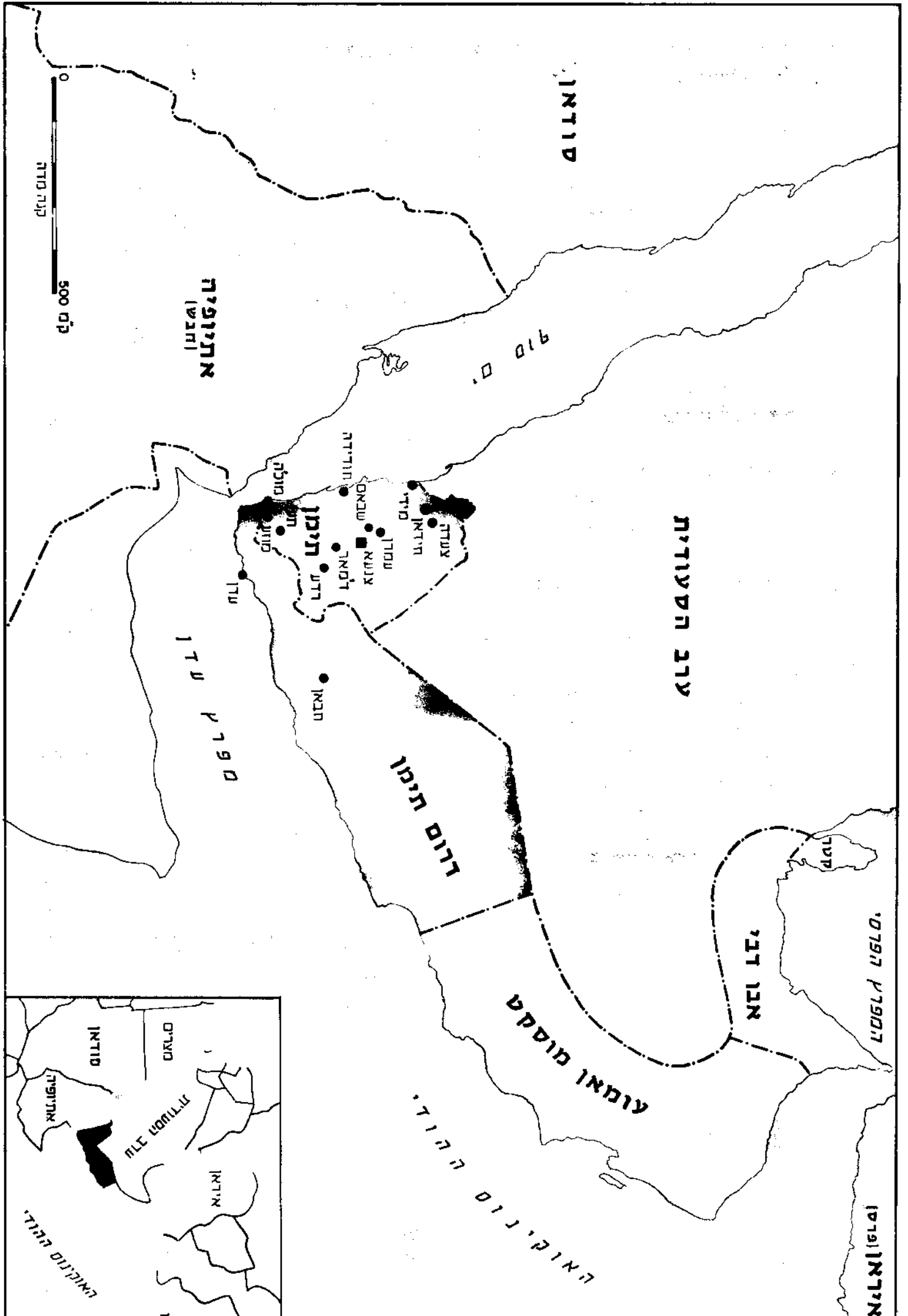
יחס זה הוענק גם ליהודי תימן, אם מאותה סיבה — חשיבותם לכלכלת הארץ — ואם משום שלא נראו למוחמד כגורם מאיים מבחינה צבאית ומדינית. יתר על כן, נראה שהיו ביניהם

כן היהדות כגורם פעיל במערכת המדינית הכל-לית.

הנוצרים החבשים נענו לקריאתו של קיסר ביזנץ, פלשו לתימן והרגו את מלכה היהודי (525). מכאן ואילך, במשך כמאה שנה, היתה תימן נתונה לשליטתם. נצחון הנוצרים פגע קשות במעמדם של יהודי תימן ובכך מסתמנת תופעה מתמשכת של גולה התלויה בתוצאות המאבקים בין מוסלמים לנוצרים, ובין המוסלמים לבין עצמם. עם קץ שלטון הנוצרים החבשים בתימן בא תור האיסלאם. בפרק זמן קצר, בין השלטון הנוצרי ובין הכיבוש המוסלמי, נשלטה תימן בידי הפרסים.

יהודי ערב ותימן תחת שלטון מוחמד

בשנת 628 הגיעו לתימן גייסותיו של מוחמד נביא האיסלאם. מלכתחילה נעזר מוחמד ביהודים וראו בהם בני-ברית ותומכים כאמונה

קודאן

אתיופיה
(חבש)

900 מ.ס.

ארץ הסיעודית

ספרק ע'דן

דרום תימן

ארץ הנגב

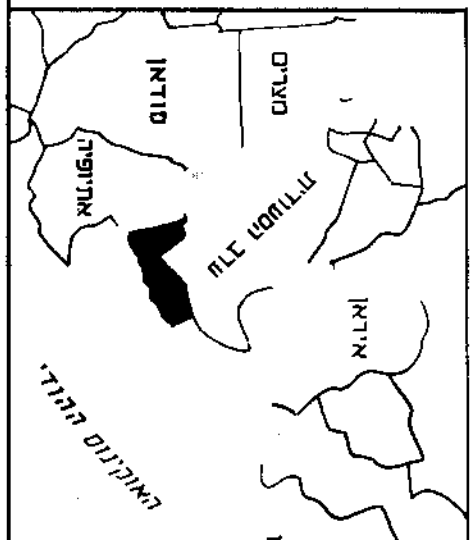
עוטמו מוסקט

המפרק הנגבי

ארץ הנגב

מדינת ישראל

קנה מידה
500 ק"מ

לתימן — מפרס ומצרים. סביר להניח שאף משפחת הנגידים המפורסמת שישבה בעדן באותן שנים — מוצאה מפרס. אך כאמור בכל אלה לא היה כדי לחזק את מעמדם המדיני של יהודי תימן.

הפנייה אל הרמב"ם

בשנת 1172 בקירוב, קם בתימן יהודי שהכריז על עצמו כעל משיח. היה זה ככל הידוע הראשון בשורת משיחי שקר אשר הופיעו בתימן. מצוקת היהודים המדוכאים בידי שליטים עריצים ואוכלוסיה שוטמת — מחד והתלהבות המוסלמים מכל המשים עצמו גואל, ויהא מוס-למי או יהודי — מאידך, הכשירו את הקרקע לצמיחת משיחים למיניהם אשר ליכדו סביבם מחנה גדול של מאמינים. תרמה לכך אף הנטייה להיתפס לאמונות טפלות ולמעשי כשפים, אשר היתה טבועה באוכלוסיה המוסלמית כביהודית. אך הגורם המהותי ביותר לנהירתם של יהודי תימן אחר משיחי השקר היה סרובם לקבל את גזרת הגלות וכוננותם המתמדת לקראת הגאולה. יהודי תימן היו חסרי אונים מול אותו משיח מוסלמי, המהדי אלקאים עבד אלנבי, אשר ניסה לכפות עליהם את האיסלאם בכוח

כאלה שקיבלו עליהם את האמונה החדשה. באותם ימים פשתה ביהודי תימן תסיסה משי-חית ובחלקם ראו במוחמד את המשיח הנכסף, הנלחם בממלכה הנוצרית ומכריע אותה. מכל מקום שניים מחשובי אנשי הרוח והמסורת של האיסלאם בראשית דרכו היו יהודים מומרים מתימן — כעב אל-אחבר ווהב אבן מונבה, וכן אחד מגדולי תועמלניו של מוחמד — עבדאללה אבן סבא.

מעט מאד ידוע על חייהם של יהודי תימן בראשית תקופת האיסלאם. ניתן להניח כי עם נדידת בירת האימפריה המוסלמית לדמשק (במאה השמינית) היה מעמדם טוב למדי. עיקר עיסוקם היה החקלאות.

בסוף המאה התשיעית, לאחר תקופת אנרכיה, הגיע מצפון פרס לתימן אדם בשם יחיא, (שכינויו אלהאדי אלא חק), וייסד בה את האימאמות הזיידית. הוא השתייך לפלג פורש של השיעה, הקרוב לזרם האורתודוכסי באיס-לאם (הסונה), ואשר יחסו ליהודים וליהדות היה נוקשה ופנאטי. יחיא אלהאדי נדד עם אנשיו והתבסס בראשית שלטונו בצפון-תימן, שם ערך הסכם עם הקהילה היהודית והק-הילה הנוצרית בנג'ראן, על-פיו הותר להן להמשיך בעיבודם של מטעי התמרים שלהן. הם אף הורשו בדומה להסכם עם מוחמד, לקיים את מצוות דתם ללא הפרעה, תמורת מס חסות.

הרב יחיא אלשייך, תחת וחתני העולמי, 1961

התאוששות כלכלית והתגבשות המרכז בעדן

נראה כי במאות 10—12, תחת שלטון הזיידים, נחלש עוד יותר מעמדם המדיני של יהודי תימן. מאידך היה מצבם הכלכלי טוב למדי, ול-איה — שלוחי ישיבות בבל אשר גבו תרומות מקהילות תימן, וכן התרומות שהועלו למצרים ולארץ-ישראל. בתקופה זו נטלו יהודי תימן חלק נכבד במסחר הפורח במרחב שבין אגן הים התיכון להודו, מסחר שעבר רובו ככולו דרך נמל עדן. קהילת עדן התפתחה והפכה לקהילה המרכזית בתימן, לאחר שיהודים רבים נדדו אליה מן הרמה המרכזית ואף מחוץ

סופר סת"ם

מקום אין עדות על רדיפות וגזרות. במחצית השנייה של המאה ה-13 התקיימה תנועת יהודים בין ארץ-ישראל לתימן — היו שביקרו בתימן וחזרו לארץ, וכפי הנראה אף הגיעו ארצה עולים מתימן.

היתה זו תקופת פריחה של היצירה הרוחנית-ספרותית בקרב יהדות תימן, בעיקר בתחומי המדרש והפילוסופיה, אשר הגיעה לשיאה במאה ה-16. באותן שנים התמקדו חיי הרוח בארץ-ישראל סביב חכמי הקבלה. משנתם של יוסף קארו והאר"י התפשטה וכבשה גם את לב העם בתימן. העיסוק בתורת הנסתר החל עוד קודם לכן, בעקבות המפגש עם ספר הזוהר ועתה העמיק ונשתרש.

לקראת אמצע המאה ה-15 ניכרה בתימן תסיסה משיחית שנמשכה עד ראשית המאה ה-16. תסיסה זו קשורה בוודאי בכיבוש ערן וחוף תימן על-ידי הפורטוגזים, בהשפעתם של העות'מאנים על העמים השוכנים לחוף

החרב. במצוקתם פנו אל הרמב"ם, אשר ישב בקהיר כרופא החצר של אחד משריו הבכירים של צאלח א-דין אלאיובי. ואכן בא הרמב"ם לעזרתם בהשתדלות מדינית אצל צאלח א-דין, ויתרה מזאת, בחיזוק רוחם. הוא הילץ אותם מן המבוכה הרוחנית באמצעות "איגרת תימן" המפורסמת, אשר בה הוא מייעץ בפירוט כיצד יש לנהוג במשיח השקר ולבטל את השפעתו.

כעשרים שנה נמשכו הקשרים בעל-פה ובכתב עם הרמב"ם. כתביו מילאו תפקיד חשוב לאין ערוך בחיי הרוח של יהודי תימן; מהם שאבו הארות והכוונות בשאלות הלכה ובשא-לות הקיום בכלל, שאלות שמחמת הריחוק מהמרכז בבבל והעדר ספרי התלמוד נותרו ללא מענה.

ספר "היד החזקה" (14 עיקרי הלכה) — הערוך פרקים קצרים וברורים וכתוב עברית צחה — וכן פירושו למשנה, "ספר המצוות" ו"מורה נבוכים", היו לגלות תימן נכס לדורות. מאז ועד היום מתגדרים יהודי תימן בזיקתם החזקה אל הרמב"ם ובבקיאותם הרבה במשנתו.

שלטון האיובים

צבאותיו של צלאח א-דין אלאיובי כבשו את תימן, המהדי המוסלמי הוצא להורג ואימתו סרה מעל היהודים. שלטונם של האיובים (1172—1250) לא היה תמיד נוח ליהודים. בשנת 1199/1200 הוטלה עליהם גזירת שמד חמורה, ורק עם מות השליט האיובי נפטרו ממנה — לאחר שחיו במשך כחצי שנה כאנוסים לאיסלאם. אלה שלא הסכימו להודות בדת האיסלאם ולו רק למראית עין, הוצאו להורג.

1250—1546 — פריחה רוחנית ותסיסה

משיחית

בשנים אלה שלטו בתימן שושלות שונות, ומכולן ארך שלטונם של הרסולים. נראה ששלטון הרסולים היה נוח ליהודים, מכל

הים התיכון (בעיקר ארץ-ישראל ושכנותיה), וכן בתמורות הגדולות שחלו בעולם היהודי עם הגירושים הגדולים מספרד ומפורטוגל (1492—1496). התעוררות רוחנית זו הניעה חלק קטן מיהודי תימן לעלות לארץ-ישראל, במחצית השנייה של המאה ה-15 ובראשית המאה ה-16 (הבולטים בהם — המקובל יחיא דאהרי והסופר שלמה בן ישועה העדני).

התסיסה המשיחית מתגלמת בהופעתו של משיח השקר מחצר-מוות בשנת 1495 לערך. זה הצליח לגייס צבא לא מבוטל של יהודים ומוסלמים, אך בסופו של דבר נוצח על-ידי האימאם התימני והוצא להורג.

פעילותו של דוד הראובני, במחצית הראשונה של המאה ה-16, בקרב הקהילות היהודיות ובחצרות השליטים באירופה, היא מביטוייה המובהקים של אותה התעוררות. דוד הראובני, אשר באחרונה מתחזקת ההשערה בדבר היותו בן תימן, התכוון למגר את שלטון הנוצרים בארץ-ישראל ולחדש בה את המרכז היהודי, וכל זאת על-ידי כינון קואליציה בין המעצמות הנוצריות לבין ממלכה יהודית, אי שם בתימן-חבש, שהמציא לצורך זה. אולם גם משיח זה הכזיב ויהודי תימן נקלעו למציאות חדשה, שבה שולטים התורכים העות'מאנים בתימן (1546—1629) והם נהנים במידת-מה מאהדתו של השלטון הזר.

1629 — חידוש האימאמות הזיידית

משנחלשה אחיזתם של התורכים בתימן הורע מצב היהודים. המושלים המקומיים חשבו כנראה לשפר את יחסיהם עם האוכלוסיה המוסלמית בכך שיתנכלו ליהודים. קשה ביותר היה מצבם של יהודי תימן בימיה של השושלת הקאסמית ששלטה בתימן למן 1629. מייסד השושלת, קאסם אל מנצור, הניף את נס המרד נגד התורכים ובניו הצליחו לגרשם בשנה ההיא ולחדש את האימאמות הזיידית העצמאית. מכאן ואילך התחזקה שנאת הזרים בתימן והיחס למיעוט היהודי הלך והחמיר. הזיידים השיעים טפלו על היהודים חשדות בדבר התקרבות לשלטון התורכי הזר. בהיותם

סנים נחשבו "חתולים לכופרים" ושלטונם מוקצה ושנוא.

מוראותיהן של שנים אלה הגיעו לשיאן בתקופה שבין 1667—1680, בימי האימאמים איסמעיל ואחמד. יחסם החשדני של האימאם-מים כלפי היהודים התחזק ביתר שאת מחמת הפעילות המשיחית בתימן ב-1667. היו אלה הדי התעמולה השבתאית אשר אגרותיה הגיעו גם אל יהודי תימן. האימאם ראה במעשי השבתאים סימן מובהק למרד בשלטון ואפשר כי מעשים מסוימים שנעשו באותה שנה על-ידי המאמינים בהופעת המשיח, הצדיקו את חשדותיו. רבים מראשי קהילת צנעא נאסרו, וראש הקהילה, ר' שלמה ג'מל, הוצא להורג. זכויות אזרח שמהן נהנו היהודים נשללו מהם, וגזירות הוטלו עליהם במטרה להשפילם. יהודי תימן מכנים מכלול זה של גזירות בשם "גזירת העטרות" על שום שנאסר עליהם מכאן ואילך לצנוף לראשם את המצנפות — העטרות — שהיו סמל למעמד חברתי מכובד.

בכך לא תמו הפורענויות שהיו מנת חלקם. השנים שלאחר 1667 היו רצופות גזירות שונות — הריסת בתי-כנסת על-ידי השלטון-נות, לחץ מתמיד להמרת הדת, חטיפת יתומים לאיסלאם וכפיית העיסוק במלאכות בזויות. על כל אלה נוספו פגעי הטבע הקשים, וביחוד הרעב, שתוצאותיהם ניכרו בעיקר ביהודים. לא ייפלא איפוא שהיו כאלה אשר המירו את דתם.

גלות מוזע

ב-1679 הגיעו הרדיפות הבלתי פוסקות לשיאן. האימאם אחמד תפס את מקום איסמעיל, ובתחילה ציפו היהודים כי ייטיב את מצבם, אך זה גזר עליהם גירוש מכל שכונותיהם וכפריהם לאיזור נידח וצחיח במערב-תימן — מוזע — סמוך לעיר הנמל שעל ים-סוף — מוכ'ה. גזירה איומה זו הפכה את יהודי תימן כולם לאוכלוסיה עקורה. התוצאות הדמוגרפיות היו קשות ביותר: כשליש מן היהודים מתו בשל הטלטולים, המגיפות, הרעב והצמא. רק עם חלוף למעלה משנה הותר לגולים לשוב למקומותיהם. זאת — לאחר שנתערעה

כלכלת הארץ, שכן העיסוק במלאכות היד היה נתון כמעט כולו בידי היהודים, אך לשוב לבתיהם ולאדמותיהם לא הורשו. עתה, משנותרו חסרי כל, הם נאלצו לבנות להם שכונות חדשות מחוץ לחומות הערים, על מנת שלא "יטמאו" אותן בעצם נוכחותם. כך נעשתה יהדות תימן — אשר תולדותיה בארץ זו קודמים להופעת האיסלאם — למיעוט חסר כל זכויות, התלוי לחלוטין בחסדי השליט.

גלות מוזע מוטטה את היהודים מן הבחינה הכלכלית והמדינית, אך המדאיג מכל היה ערעור המבנה הקהילתי והחברתי מיסודו. קהילות רבות לא שבו להתקיים, ובקהילות אחרות התקבצו ונאספו יוצאי קהילות שונות. רוב המנהיגים הרוחניים נספו בגירוש, ספרי תורה, פרשנות ותפילה אבדו, והקהילה נותרה למעשה ללא שלד הנהגתי וארגוני.

ארגון הקהילות מחדש, על מוסדותיהן החולשים על כל תחומי החיים (בתי-כנסת, בתי-דין, מוסדות חינוך, קופות צדקה וכיו"ב) נעשה על רקע עלייתו לשלטון של האימאם צאחב אל מואהב אשר נטה חסד ליהודים. בחסותו ובחסות יורשיו עלתה לגדולה, במחצית הראשונה של המאה ה-18, משפחת עראקי, ובראשה ר' אהרן ובנו ר' שלום. עוד בימי האב חל שיפור במצבם הכלכלי של היהודים, אך דווקא אז ניכרה הדרדרות מוסרית ודתית קשה — לפחות בקהילת צנעא. נתגלו תופעות חמורות של זלזול במצוות ואף זנות, שלא היו ידועות קודם בתימן. מאורעות שנות השישים והשבעים במאה ה-17 נתנו אותותיהם במתחים נפשיים עצומים ובחולשת הרוח. על רקע זה יש להבין את פעלם של שני המוכיחים הגדולים אשר קמו ליהודי תימן במחצית הראשונה של המאה ה-18, הלא הם ר' סעיד צעדי בעל החיבור "דופי הזמן", ור' צלאח בן יחיא בעל החיבור "פרי צדיק".

גיבוש הקהילות בהנהגת ר' שלום עראקי

השיפור הממשי בארגון של קהילות תימן חל בימיו של ר' שלום עראקי. סמכותו היתה

פרושה על כל קהילות תימן — ושמעו יצא אף מחוץ לגבולותיה — בעיקר מכוח מעמדו הנכבד בחצר המלכות. כממונה על בית המטבע האימאמי, ראו בו יהודי תימן משנה למלך. הוא פעל רבות לשיקומן של הקהילות; הקים מקוואות, בתי-כנסת ומרחצאות בצנעא מקום מושבו, ובקהילות אחרות כגון מוכ'ה ור'מאר. יתר על כן, הוא ניסה להשליט אחידות בנוסח התפילה והפסיקה ההלכתית של יהודי תימן. בלבול רב בעניינים אלה נבע מאימוץ נוסחי תפילה ספרדיים — מחד, ומחולשת הרוח של בני הקהילה — מאידך. ר' שלום עראקי ניסה לפסוק לטובת מנהגי ארץ-ישראל, בכוח הזרוע ממש, תוך ניצול הורמנותא דמלכותא שבידו. כנגדו קמו בחירוף נפש חכמי קהילת צנעא ובראשם המוכיחים ר' סעיד צעדי ור' צלאח בן יחיא, וכן ר' יהודה צעדי ור' פנחס בן-שלמה עראקי.

המאבק בין שני הפלגים הסתיים בפשרה — כל בית-כנסת ינקוט בנוסח התפילה הרצוי לו, ואילו פסקי הלכה יתבססו על הרמב"ם, אף כי הוענק מעמד לא מבוטל ל"שולחן ערוך". התאוששותם של יהודי תימן היתה לצנינים בעיני קנאי הדת המוסלמים. שרים וחצרנים המקורבים לאימאם סרבו להשלים עם מעמדו המיוחד של ר' שלום עראקי. ואכן בשנת 1762 הוטלו גזירות חדשות על היהודים: קנסות כבדים וסגירת בתי-הכנסת בצנעא. ר' שלום הודח ממשרתו, נושל מכל נכסיו והוטל לבית-הסוהר כשהוא כבן שמונים. ממאסרו שוחרר רק כעבור שנתיים, לאחר ששולם בעבורו כופר גבוה מאוד. באותה תקופה אף נכתבו כתבי פלסתר כנגד היהודים ברוח שנאת ישראל. במצב קשה זה מתבלט בפעולתו החברתית והרוחנית ר' יחיא צלאח (מהרי"ץ), נכדו של ר' צלאח בן יחיא, ומי שהיה בצעירותו בן חסותו של ר' שלום עראקי. ואכן הוא מילא את מקומו כמנהיג קהילות תימן במשך עשרות שנים, עד למותו ב-1805. כל הקהילות הכירו בסמכותו הרוחנית ובתוקף כהונתו כאב בית הדין בצנעא יכול היה להתערב בחייהן הפנימיים של קהילות רחוקות. פעילותו הרוחנית והספרותית המרוכזת היא שחידשה את מסגרת הקיום היהודי בתימן, בחזקת חברה

המבוססת על החלכה ועל המקורות, כהגנה מפני הבורות, הניתוק ממרכזי היהדות והשפעת הסביבה הנוכרית.

ביצירתו הספרותית העניפה והפורה מייצג מהרי"ץ את הפשרה אשר הזכרנו, בין מסורת קדומים, התלמוד, הגאונים והרמב"ם, לבין המסורת המאוחרת המבוססת על "שולחן ערוך", חכמי צפת והקבלה. בעיקר יש לראות את מהרי"ץ כמסכם מסורותיה ומנהגיה הקדומים של יהדות תימן, מול המנהגים החדשים, כפי שבא הדבר לידי ביטוי בספריו המרובים וביניהם החיבור ההסטורי "מגילת תימן".

בתי-הכנסת בצנעא נפתחו מחדש ב-1792, אך אין לראות בכך אות לשיפור משמעותי במעמד המדיני. במאה ה-19 התערער השלטון האימאמי. סימנים לכך ניכרו כבר בסוף המאה ה-18. הדבר שינה כמובן את המציאות ברחבי תימן, וראשוני הסובלים מכך היו היהודים.

תמורות מדיניות והשלכותיהן על היהודים

התפשטות הוהאבים מסעודיה דרומה, אל צפון-מערב תימן, תהליך שהחל בסוף המאה ה-18; חדירת כוח מצרי אל החוף המערבי בעשור השני והרביעי של המאה ה-19, והש-תלטות בריטניה על החוף הדרומי של תימן כפועל יוצא מן המאבק בינה ובין צרפת על הדרך להודו — חברו יחד לערער את השלטון האימאמי ולהפר את הסדר היחסי במדינה. כוחם של ראשי השבטים והשליטים המקומיים, בעיקר בצפון-הארץ, נתחזק. נתרבו המלחמות הפנימיות, והתנפלויות השבטים על צנעא בירת תימן לשם שוד נעשו תופעה של קבע. בפשיטות אלו היו היהודים ראשונים להיפגע, שכן שכונתם היתה מחוץ לחומה והם היו חסרי מגן. בייחוד שמור היה בזכרונם של בני הקהילה השוד משנת 1818, שבו נהרגו 10 יהודים, נבזזו בתי-הכנסת וחוללו ספרי תורה. מצבם של יהודי תימן הלך והחמיר ואי-אפשר היה לתלות תקוות בשליט האימאמי בצנעא, שלעתים נטה להם חסד, מתוך רצון שרירותי

לשמור על הסדר והחוק בארץ. קהילת צנעא התפוררה כמעט לגמרי; רוב בניה עזבה ונתפזרו בקרב הקהילות היהודיות בערי השדה ובכפרים. האוכלוסייה היהודית שוב היתה עקורה. על כל התופעות הנלוות לכך — ריבוי מעשי האיבה, חוסר הבטחון ואי-היכולת לעמוד בפגעי הטבע — נוסף המתח החברתי בין אנשי צנעא לבין בני הקהילות האחרות, בשל הרגשת העליונות של הראשונים. גם עלייתו האפיזודית (1833) של שלוח צפת, ר' ברוך בן-שמואל, בחצרו של האימאם אל מאהדי לא הועילה ליהודי תימן. הוא נרצח בסופו של דבר על-ידי האימאם עצמו בגן ארמונו, משום שנחשד בעיניו כסוכן המצרים.

מצוקה מדינית, חברתית וכלכלית זו של יהודי תימן במחצית הראשונה של המאה ה-19 גררה אחריה דעיכה רוחנית לאחר הפריחה שהיתה בימיו של מהרי"ץ במחצית השנייה של המאה ה-18, פריחה שנבעה במידה רבה מן המתחים והמאבקים הרעיוניים בין חסידי ה"שאמי" לבין חסידי ה"בלדי". לימוד התורה פחת ומועטים היו החכמים באותו דור. המפורסמים שבהם — ר' יוסף קארה שהיה אב בית-הדין בצנעא במשך שנים רבות, בנו ויורשו בתפקיד, ר' סלימאן (1849—1889), וכן ר' סעיד מנצורה ואחיו ר' שלום. אף היצירה הספרותית מתמעטת ולכד מחיבור אחד או שניים, היא מצטמצמת לליקוטי פירושים על התורה, בעיקר מספרי מקובלים, ולהלכות שחיטה.

עדן — מרכז ההיערכות הדמוגרפית החדשה

בשאיפה לתיקון מצבם היגרו מעטים מיהודי תימן למצרים ולמזרח הרחוק, בעיקר להודו. שם תפסו מעמד נכבד למדי כמשמשים בקודש כבר במחצית השנייה של המאה ה-18. אחרים הסתפקו בהגירה לעדן, שמאז 1839 היתה בשליטתה הישירה של בריטניה, ואשר צמחה במהירות מאז אותה שנה, בעיקר כתוצאה מהגירת היהודים מפנים הארץ. תחת חסות

הבריטים נהנו יהודי עדן משוין זכויות יחסי שכמוהו לא ידעו מעולם. הם עשו חיל מבחינה כלכלית, וכמה מהם התעשרו מאוד בהיותם ספקים לצבא הבריטי וסוחרים בהיקף בין-לאומי. בעיני הבריטים נחשבו יהודי עדן כגורם הנאמן ביותר מקרב האוכלוסיה המקומית, והם אף נסתייעו בהם בפעילות מודיעינית. באמצע-עות בני קהילה זו למדו יהודי תימן על כך שבארצות האימפריה הבריטית והאימפריה העות'מאנית נהנים היהודים משוין זכויות. בכתבי חכמי הדור ההוא ניתן ביטוי ברור לציפיות ולתקוות שתלו בפעילות הצבאית של הבריטים בדרום-הארץ ושל התורכים במערבה, לשחרורם מן הרדיפות שהיו מנת חלקם. בני קהילת צנעא אף זכו לכך, במהלך שלטונם הקצר של התורכים על העיר בשנת 1849.

מהומה, מבוכה ומשיחי שקר

בשנות החמישים והששים של המאה ה-19 השתררה אנרכיה גמורה בתימן. אימאמים

אשר קמו באזורים שונים של הארץ ניהלו ביניהם מלחמות בלתי פוסקות על השלטון. ציפיותיהם של היהודים מן התורכים ומן הבריטים לא התממשו. המבוכה התחזקה עוד יותר בסוף שנות החמישים, עם הופעתו של משיח השקר, תלמיד חכם מצנעא בשם שופר כוחיל, אשר גזר על עצמו חיי נזירות ונדודים. הוא סבב במשך כשנתיים בכל חלקי תימן בקריאה לתשובה, עד ששליט צנעא אשר חשש מיומרותיו המשיחיות הוציאו להורג ב-1863. באותה שנה הוצא להורג ר' שלום אלשיך, מבני המשפחה שהיתה ממונה על בית המטבע האימאמי, לאחר שהאימאם העליל עליו כי הוא מורד במלכות ולאחר שלא הסכים להמיר דתו לאיסלאם. מעשה זה זיעזע ביותר את יהודי תימן. הם ראו בו אות ברור לכך שחיייהם נעשו הפקר אף מבחינת השלטון. רצח של יהודי על-ידי שודדים או קנאי דת לא היה תופעה נדירה ביותר, אך לא כן מעשה מחושב של הוצאה להורג בעלילת שווא. הפניות אל ממשלות תורכיה ואנגליה באמצעות כי"ח ו"אגודת אחים" בלונדון לא העלו דבר, וליהודי תימן לא נותר אלא לצפות לכך

פולקלור

מקום מרכזי בפולקלור של יהודי תימן תפסה החתונה. "החתונה לשניים" — והשמחה לאלפיים" — אומר הפתגם התימני. החתונה היתה מקור שמחה להמוני יהודים, שרוב חייהם היה סבל. טקס החתונה נמשך ימים אחדים — כמה ימים לפני הקידושין, ואחר-כך — שבעת ימי המשתה. הימים שלפני הקידושין היו מוקדשים ברובם לקישוט הכלה במחלצות ובעדיים ומריחתה בבשמים שונים, וכל זה מלווה בזמר ובניגון. החתן שולח מתנות לכלתו — מעיל, מטפחת ראש, מכנסיים רקומים, נעליים, בשמים, סבון ושני נרות. לפני טקס הקידושין כורע החתן לפני אמו ואביו ומבקש מחילה. אחר-כך מוציאים את הכלה מתא מיוחד שבו הוסתרה, והחתן מקדשה במטבע. הנוכחים מרקדים לפני הזוג ומזמרים משירי משוררי תימן.

אך גם בעיצומה של שמחת החתונה לא נפקד זכר החורבן. המקדש היה מניח אפר על מצחו של החתן ומזכיר: "אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני".

השירה והריקוד התימניים, אשר תחילה נראו זרים ומוזרים בעיני יוצאי אירופה בארץ-ישראל, תופסים עתה מקום מרכזי בתרבות ישראל. להקת "ענבל" ולהקות אחרות, המתמסרות לטפוח הפולקלור התימני, זכו להערכה רבה בארץ ומחוצה לה והיו לאחד מנכסי התרבות הפולקלוריסטיים של ישראל.

שהתורכים יצליחו להרחיב את תחום שליטתם משפלת החוף המערבית של תימן אל איזור ההר במרכז הארץ, שבו היו מרוכזות רוב הקהילות היהודיות. בשנים אלה הופיע עוד משיח שקר שקרא לעצמו בשם קודמו שוכר כוחיל, בטענה שאינו אלא אותו משיח שהוצא "כביכול" להורג כארבע שנים וחצי קודם לכן. פעילותו של זה היתה תוקפנית ועניפה יותר ושמעו יצא הרחק מעבר לגבולות תימן — אל הקהילות היהודיות בהודו, במצרים, בארץ-ישראל ואף באירופה, בעיקר בשל הפרסום שניתן לו בעיתון היהודי "הלבנון".

תנודות תרירות במצב היהודים תחת שלטון העות'מאנים (1872—1918)

בפסח 1872 הצליחו התורכים להשתלט על צנעא בירת תימן. השלמת תעלת סואץ (ב-1869) איפשרה להם להעביר כוחות צבא גדולים ורעננים במהירות גדולה. היהודים קידמו את התורכים בברכה ואף סייעו להם להתמצא בדרכים ההרריות הקשות מחוף ים-סוף לצנעא. ואמנם החודשים הראשונים לשלטון התורכים היו ימים טובים לישראל שבתימן. חוק וסדר הושלטו באזורי הכיבוש העות'מאני. רדיפת היהודים פסקה, וכל חוקי האפליה וההשפלה כנגד היהודים בוטלו. לפי החוקה התורכית שווים היהודים בזכויותיהם לשכניהם ועל כך הכריזו גם בתימן. אולם מצב זה לא האריך ימים. חודשים ספורים לאחר מכן נתחדשו חוקי האפליה מכוח תקנה שנועדה להסדיר את היחסים בין השלטון העות'מאני הזר לבין האוכלוסייה המקומית. זו ראתה בעין רעה את ההתקרבות הזמנית שחלה בין אנשי השלטון העות'מאני לבין היהודים ואת שיפור מעמדם האזרחי.

מצב היהודים החמיר עוד יותר בשל נוהגם הקשה של מושלים חדשים שהגיעו מתורכיה, ובייחוד עם ביטול סמכויותיו של בית-הדין היהודי ודחיקתו לתחום חיי האישות והדת בלבד. ההנהגה היהודית היתה חלשה ולא יכלה לעמוד במשימה החשובה של קיום קשר

בין הקהילה לבין השלטון התורכי, בין היתר משום אי-ידיעת הלשון התורכית וגינוני השלטון והטקס התורכיים. לתיקון מצב זה הועלה הרעיון להביא מחוץ לתימן אישיות שתכהן בתפקיד של חכם באשי. כבר ב-1872, עם השתלטות התורכים על תימן, הגיע אליה שליח מצפת, אשר בשובו לארץ פנה אל יהודי העולם, וביחוד לחברת כי"ח, בדבר הצורך לבוא לעזרת יהודי תימן. ואמנם בסוף שנת תרל"ו (1876) הגיע לצנעא האדם שאמור היה לגשר בין הקהילה לרשויות, ר' יצחק שאול, יליד ירושלים שישב בקושטא. נסיון זה לא עלה יפה משום שלא עלה בידי ר' יצחק שאול למצוא שפה משותפת עם הקהילות המקומיות. לאחר מותו ב-1878 חזר תפקיד החכם באשי לר' סלימאן קארה, ואחריו לחכמים או נכבדים אחרים מקהילת צנעא. מכל מקום הכיבוש התורכי תרם להידוק הקשרים עם ארץ-ישראל, מהיות יהודי תימן ויהודי ארץ-ישראל נתיניה של אותה הממלכה.

תקופת השלטון העות'מאני שנמשכה עד 1918 היתה מכרעת בהתפתחותם של יהודי תימן. שינויים דמוגרפיים, כלכליים וחברתיים ארעו בתקופה זו. החוק והסדר שהשליטו התורכים במדינה — אף כי לעתים בנוקשות אשר פגעה ביהודים — איפשרו לקיים חיי קהילה סדירים. קהילת צנעא שהתפזרה ברובה בשנות האנר-כיה נשתקמה ואף התרחבה. המצב הכלכלי השתפר אף כי האוכלוסייה כולה — מוסלמית כיהודית — נפגעה בעטיון של התקוממויות המורדים התימנים נגד השלטון העות'מאני. במיוחד חמורות היו שלוש שנות הקרבות והבצורת (1903—1905), המכונות בפי יהודי תימן "תחת אלנפר". קרוב לשני שלישים מיהודי צנעא מתו ברעב ובמגפות או נתפזרו בקהילות שונות*. כ-500 פליטי מאורעות אלה

* לפי מניינו של יום-טוב צמח, שליחה של חברת כי"ח לתימן, חיו בצנעא בשנת 1910 2,744 יהודים; בערים רדע, ד'מאר, עמרם ושבאם — 1,832; ב-139 יישובים שונים — 12,026, ועוד 3,000—4,000 בכפרים אחרים. בעיר עדן ישבו לפי הערכתו עוד כ-4,000 יהודים. לפי אומדנו של ש' יבנאלי היו בתימן בשנת 1911 יותר מ-30,000 יהודים ועוד כ-3,000 בעדן.

הגיעו לחוף עדן, בהותירם במסלול הבריחה מספר רב של חללים. עוד רבים מהם מתו מיד בהגיעם לעדן. כ-1,000 פליטים גורשו על-ידי שלטונות העיר אל החוף, מופקדים לחום היום ולצינת הלילה, לצמא ולרעב. קבוצות קטנות הצליחו להגיע לסואץ וביזמת 10 המשפחות היהודיות אשר גרו בה, נאספו תרומות ונעשו מאמצים לשקמם בערים שונות במצרים.

בתקופת השלטון העות'מאני נתגבשה עליית יהודים לארץ-ישראל במתכונת של משפחות. למן 1881 עלו קבוצות גדולות — תחילה מצנעא וסביבותיה, ואחר כך מן הקהילות שבצפון וברום. בין הגורמים שהניעו את יהודי תימן לנטוש את מקומם ניתן למנות את יחסו העוין של השלטון העות'מאני כלפיהם, שבא לידי ביטוי בגזירות שונות וביניהן האילוץ לחלל את השבת. אולם עיון מעמיק יותר בנסיבות העלייה מעיד כי הגורם הדומיננטי לעליית יהודי תימן לא היה המצוקה והרדיפות כי אם כיסופי הגאולה והגעגועים לציון. עם זאת יש לראות את ההתעוררות הנמרצת לעלייה דווקא בסוף המאה ה-19 בהקשר של תנועת ההתיישבות בארץ-ישראל, שנתעוררה בין יהודי אירופה באמצע שנות השבעים ונתגבשה בשנות השמונים, לאחר הפרעות ביהודי רוסיה, התנועה שהתממשה בייסוד המושבות הראשונות ביהודה ובגליל.

ר' שלום בן ר' יוסף אלשיך עלה ארצה ב-1891 והיה רבה הראשי של עדת התימנים בירושלים. הוא מספר בזכרונותיו, כי ב-1881 הכריזו שרי התורכים כי הברון רוטשילד, "שר היהודים", קנה נחלות בארץ-ישראל ורשות השלטון נתונה ליהודי כל התפוצות לבוא ולהתיישב בארצם. השמועה היתה מופרכת בחלקה, ומקורה — השתדלותו של לורנס אוליפנט למען התיישבות יהודית בארץ-ישראל. בשנים 80—1879 פעל אוליפנט בקושטא לקבלת זכיון התיישבות בארץ הגלעד. התפתחות זו מייצגת את התהליך אשר חל בחברה היהודית בתקופת השלטון העות'מאני — תהליך ההתקרבות אל העולם המודרני המערבי. ה"סוכנים" מחוללי המפגש הזה היו הגייסות התורכיים ששהו בתימן, וכן סוחרים,

רופאים, תיירים וחוקרים שהגיעו אליה. תרצ-אותיו של תהליך זה ניכרו לא רק בתחום התרבות החומרית, אלא גם בתפיסת החיים והיחס לדת, השאיפה לקידמה, העמדת ההשכלה כערך עליון, הצורך בחינוך מודרני, ובמידה מסוימת חירות המחשבה, לפחות במסגרתה של המסורת היהודית האמונה על הגישה הפילוסופית המיימונית. ההתוודעות אל המערב, בצורתו העות'מאנית, השפיעה במידת מה על התנהגותו של חלק קטן מיהודי העיר — בעיקר בנטישת המסורת הדתית. הצו שהוציא האימאם יחיא לאחר שגבר על התורכים: "...היו בשלום ושמרו דתכם והיזהרו בכבוד המוסלמי ובמצוותם והסירו הנאפופות והתועבות...". משקף מצב זה. עד לכיבוש העות'מאני לא הגיעו הדים והשפעות זרות לארץ מחורצת הרים זו, הדחוקה בקרן הדרומית של אסיה, ולפיכך לא היו קודם לכן גילויים של נטישת המסורת היהודית. תופעות של זלזול במצוות הדת שנתגלו עתה בקהילת צנעא החמירו בעקבות הריב אשר פרץ בה, בין "המשכילים" שהוגדרו כחסידי הרמב"ם ("דרדעים"), לבין השמרנים שהוגדרו כחסידי הקבלה ("עקשים").

האימאם יחיא — גזירת היתומים ואיסור העלייה

ב-1918 היתה תימן למדינה עצמאית ומאוחדת תחת שלטונו של האימאם יחיא. מלחמת העולם הראשונה נסתיימה במפלת התורכים ולגבי תימן הושלם מאבק ממושך אשר החל ב-1891. בשנה זו פרץ המרד בתורכים בהנהגת אלמנצור מוחמד (אבי האימאם יחיא), אשר שיאו היה בשלוש שנות הקרבות והבצורת 1903—1905. ב-1905 הצליח יחיא להשתלט על צנעא לאחר מצור כבד וממושך, שבמהלכו נספתה כזכור רוב האוכלוסיה היהודית בעיר. עם כניסתו לעיר פרסם יחיא צו אימאמי, אשר בא להשתית את היחסים בין הקהילה היהודית לבין השלטון האימאמי על המסורת האיס-לאמית הזיידית, תחת מסורת התורכים

מיצו את ההזדמנות להרבות מוסלמים בארץ על-ידי חטיפת יתומים יהודים — לעתים אף מבוגרים וזקנים שהעידו עליהם כי נתייתמו בילדותם. יש שיתומים אלו, שנתחנכו בחצר הארמון בצנעא, עלו בסולם הפקידות, הדת והצבא. היהודים התקוממו בכל האמצעים כנגד גזירה איומה זו. מערכת שלימה של מבריחים התארגנה למלט מאות יתומים לעדן, שבה שלטו הבריטים, ומשם לארץ-ישראל. הברחת היתומים נסתייעה בכמה מקרים בהעלמת עין של נציגי השלטון. גזירת היתומים — מן החמורות ביותר בקורות יהודי תימן — היתה אחד הגורמים העיקריים לעלייה לארץ-ישראל בתקופה זו.

המגמה לעלייה נתחזקה באותה תקופה עקב התרחשויות, אשר ליוו את סיום מלחמת העולם הראשונה — הצהרת בלפור, אישור המנדט הבריטי והעליות החלוציות לארץ-ישראל, שהחלו לפעול בסלילת כבישים, הכשרת קרקע והקמת יישובים חדשים. ב-1921 היפנה מרכז העלייה של הסתדרות העובדים את מאמציו למפעל עלייתם של יהודי תימן, ועל איש המרכז — אברהם טביב (מעולי

"הכופרים". תקופה זו ארכה 6 חודשים ולאחריה עלה בידי התורכים עם חידוש כוחותיהם, לגרש את האימאם יחיא מצנעא. הקרבות נמשכו עד 1910, שנה שבה השיג יחיא הכרה כמנהיג דתי, בעוד שהתורכים ממשיכים להחזיק בשאר ענייני המדינה (הסכם דועאן). כך התנהל השלטון עד 1918, השנה בה נכנס האימאם יחיא לצנעא כשליט בעל סמכויות מלאות בתחום המדיני והדתי. היה-דיים הוחזקו עתה כמיעוט נסבל הנהנה מחסות השלטון תמורת המס המיוחד — הג'זיה.

תקופת שלטונו של האימאם יחיא הצטיינה בארגון תקיין של הקהילות היהודיות, מכוח החלטתו של האימאם, ואף מכוח אישיותו התקיפה של ר' יחיא יצחק, שניהן בתפקיד ממלא מקום לחכם באשי (תפקיד ההנהגה הבכיר בקהילת יהודי תימן) במשך קרוב לשלושים שנה (1905—1932). הוא פעל להסדרת חייה של קהילת צנעא, בתחום הרוחני ובתחום הגשמי גם יחד. בין השאר פתר את בעיית הקרקע של שכונת היהודים בעיר אשר ה"וקף" (ההקדש המוסלמי) טען לבעלות עליה. כן עשה לתיקון חיי הדת בקהילות היהודיות ברחבי תימן באמצעות שליחו ר' יחיא נחום.

לתוקפו המוחלט של משטר האימאם היו יתרונות מסוימים מבחינת היהודים. הם לא הופקרו עוד לשרירות לבם של מושלים מקומיים. נציגי השלטון לא גבו מהם מס מעבר לזה שנקבע בחוק. תלונה של יהודי על עושק או קיפוח נבחנה ללא משוא פנים, לעתים אף על-ידי האימאם עצמו. אך דווקא אותה הנהגה אוטוקרטית-דתית המבוססת על הזרם הזייד (הקנאי ובעל תודעת העליונות) באיסלאם, היתה לרועץ ליהודים. מכוח אותה תפיסה אשר העמידה את היהודים כבני חסות הנתונים לאחריותו המלאה של האימאם, נגזר גם כי חובת המדינה לאמץ מיעוט זה. תפיסה זו היוותה את הבסיס למימושם של חוקי אפליה ותקנות נגד היהודים, אשר הקשה בהם — גזירת היתומים (1921). לפי האיסלאם הזייד דתו הטבעית של אדם היא האיסלאם ועם מות הוריו, בעודו קטין, חוזרת האחריות עליו אל המדינה, החייבת לחנכו כמוסלמי. פקידי האימאם בצנעא ונציגיו בערי השדה

כיסוי ראש של נשות תימן

חידאן ב-1909) — הוטל לשגר לתימן קריאה לעלייה. במכתב ששלח טביב לחידאן הוא מזכיר את התמורות שחלו בחיי היהודים בארץ, מתאר את מצב התימנים בה, מוכיח את "הספונים בבתיהם" ומפגיע בהם לבוא ולהצטרף למעשה היצירה בארץ-ישראל.

אולם מימוש העלייה נתעכב, שכן לאחר מהומות תרפ"א (1921) שלח המופתי הירו-שלמי, אמין אל חוסיני, משלחת לארצות ערב (ובכללן תימן), שהסיתה נגד היהודים ונגד המפעל הציוני. נציגי המופתי העמידו את האימאם על כך שעליית יהודים מתימן לארץ-ישראל מחזקת את ידי הציונים המתכוונים לנשל את הערבים מאחיזתם ב"פלשתיין". מתוך הזדהות עם העניין הערבי גזר האימאם על החרמת רכושם של העולים לארץ-ישראל, וב-1925 פירסם צו האוסר את העלייה מכל וכל. אמנם אלפי יהודים עברו בגניבה את הגבול לערן ושם המתינו לקבלת רשיונות עלייה לארץ (סרטיפיקטים), אך רבים מהם נתפסו בדרכם והוחזרו למקומם ואף היו צפויים לעונשים. החרמת רכוש העולים על-ידי השלטון הותירה את העולים הממתינים בעדן כמעט ללא אמצעי מחיה. יהודי תימן שהיו מעלים תרומות ליישוב היהודי בארץ-ישראל — ובתוכם אף לקהילה התימנית הדלה אשר בירושלים — נזקקו עתה לתרומות מן הארץ לצרכי קיום. ההחמרה במצב הכלכלי נבעה בעיקר ממדיניות היד הקשה של האימאם בגביית המסים מן החקלאים המוס-למים, מדיניות שנועדה להחליש את התושבים ולמנוע כל אפשרות של מרידה. אף קשרי המסחר עם ארצות חוץ נתמעטו, בשל החשדנות והשנאה כלפי מי שאינו בן המקום, תופעות שנתחזקו במיוחד בימיו של יחיא. אמנם כמה יזמים יהודים עסקו בניצנים ראשונים של תעשייה קלה במדינה בלתי מפותחת זו, אך הדבר לא היה לרווחתם של ההמונים. עליית המחירים בעקבות מלחמת העולם השנייה, הבצורת הכבדה, וכן העליות לארץ והחרמת רכושם על העולים, ערערו כליל את מצב הקהילות ובעיקר את קהילת צנעא, אשר הגיעה בשנות הארבעים עד כדי רעב של ממש. וכאילו לא די באלה באה

המחלוקת בין ה"עקשים" וה"דרדעים" וערערה לחלוטין את היחסים בין בני הקהילה לבין עצמם. המחלוקת לא חרגה מתחום קהילת צנעא וכמה קהילות סמוכות לה; מעט ממנה הגיע אל קהילות ערי השדה והכפרים. המצב החריף כאשר מוסרות המחלוקת נשמטו מידיהם של הרועים הרוחניים ועברו לידי עסקנים חמומי מוח. גם התכנסותם של בני הקהילה כולם ביוזמת ראשי הקהל והכרזת חרם על כל מי שילבה מחדש את המחלוקת לא נשאה פרי. בני צנעא נשארו מפולגים לשתי כיתות, פילוג שעבר גם לקהילות העירוניות של יוצאי תימן בארץ-ישראל.

רצח האימאם יחיא ושלטון האימאם אחמד

שלטונו העריץ של האימאם יחיא בא לקיצו ב-1948 בהתנקשות קושרים מבני המשפחות הנכבדות, אשר ירו בו למוות. היהודים נתפסו לחרדה עם הסתלקותו של השליט אשר ריסן את קנאי הדת ואת ההמונים המוסתים על-ידם. ואמנם פחות משבועיים לאחר הרצח ארעה התנפלות על שכונת היהודים בעיר שבאם, ובמהלכה נבזז כל רכושם של התושבים. לאחר כשבועיים הצליחו גייסות גדולים של שבטי הצפון, בפיקודו של אחמד בן האימאם הנרצח, להבקיע את חומת צנעא ולהשתלט על המורדים. המורדים ומנהיגם הוצאו להורג.

אולם גם חייליו של יורש האימאם הנרצח פרצו לשכונת היהודים, שדרו את כל הנקרה בידם, הרסו דלתות נעולות ופשטו בגדים מעל לובשיהם. צעיר וצעירה יהודים מצאו מותם בשוד זה. הרגיעה באה רק כאשר פקד אחמד על חייליו להניח ליהודים.

קהילת צנעא השדודה והדווייה צפתה בחרדה עמוקה אל העתיד הנשקף לה תחת שלטונו של אחמד, שנודע בכינויו "אחמד אל ג'נה" — אחמד איש הדמים. ראש הקהל, ר' עמרם קרז, פנה אליו במכתב ברכה על שעלה בידו לנקום ברועחי אביו ולעלות על כס המלוכה, וזה

השיבו במכתב תודה. אך כבר בשלהי 1948, לאחר שנודע כי בארץ-ישראל הוכרו על הקמת מדינה יהודית וכי צבאה מצליח לעמוד נגד הצבאות הערביים הפולשים ואף נוחל נצחונות, העלילו תושבי השכונה המוסלמית הסמוכה לשכונת היהודים בצנעא כאילו הפילו היהודים שתי ילדות מוסלמיות לבאר והמיתו אותן. היהודים המתינו איפוא להתנפלות חדשה, שטמנה הפעם בחובה מעשי רצח כנקמת דם ולא מעשי שוד בלבד. בפקודת מושל העיר הושלכו נכבדי העדה (כששים איש) לבית-הסוהר. כשנודע הדבר לאימאם אחמד, שהעביר את בירתו לתעז שבדרום-הארץ, מינה שופטים לחקור את המעשה כולו. שלא כאביו שהיה ממחר לשפוט צדק כלפי היהודים, האריך זה במשפט כארבעה חודשים, ואף לאחר שהוכחה צדקת היהודים באופן ברור, לא פטר אותם האימאם בלא כלום. על הקהילה הוטל קנס כבד כדי להפיס דעתם של המאשימים. ראשי הקהילה העצורים שוחררו ברובם אך ארבעת ה"חשודים" במעשה הוחזקו בכלא ארבעה חודשים נוספים.

מצב הקהילה היה בכי רע; מצד אחד לא ניתן לסמוך עוד על שליט הארץ כמגן מפני עלילות דם והתנפלויות, ומצד אחר גברה השנאה ליהודים בהגיע הדי המלחמה מארץ-ישראל. וכך, כאשר נודע על הקמת מדינת ישראל, נתלבתה השאיפה לעלייה. בניסן תש"ט (אפריל 1949) הודיעה לפתע ממשלת תימן כי "כל יהודי אשר ברצונו לצאת את המדינה לצמיתות רשאי לעשות כן, בתנאי שימכור את רכושו תחילה". זאת בניגוד למדיניות החמורה שנקט בה האימאם יחיא בעניין איסור העלייה והחרמת רכושו של כל יהודי היוצא לארץ-ישראל, ובהתעלמות מן הסולידאריות הערבית נגד מדינת ישראל ומעניין חיזוקה על-ידי העלייה. עד היום לא נתבררה סיבת המפנה במדיניותה של תימן. לפי ההשערה קינן באימאם אחמד וביועציו מעין פחד מיסטי מן היהודים — ככל הנראה מורשת אביו יחיא — שהרי על-פי דתם מוחזקים היהודים כפקדון בידיהם. ערביי תימן נתרשמו ואף נדהמו מנצחונה האדיר של המדינה הצעירה,

וראו בכך עדות לרצון האלהים להשיב את עם ישראל לארצו, כמובטח בספרי הקודש. מן הסתם אף חשו לפטור בדרך זו את ארצם מן הנוכחות היהודית, אך בתנאי שימכרו את רכושם, כדי למנוע עילה לתביעות פיצויים בעתיד. ואמנם יהודי תימן, מכל קצות הארץ, החלו למכור את רכושם — בתים, קרקעות וחנויות — תמורת חלק קטן מערכם הממשי, ומיהרו להצטרף אל שיירות העולים הזורמות אל מחנה "גאולה", בעדן, שנוהל על-ידי הסוכנות היהודית והג'וינט. בינתיים נתעוררה בעיה חמורה אחרת: עזיבת היהודים הותירה את מרבית הסדנאות ובתי-המלאכה ללא אומניהם. הנפחים וחרשי הברזל — העוסקים במחרשות ובכלי נשק — הסנדלרים, הרצענים, הצורפים, מייצרי הטבק וכו' היו יהודים. עזיבתם הפתאומית היתה גורמת להתערערות המערכת הכלכלית של הארץ, ועל כך הרימו קול צעקה התושבים המוסלמים בעיר ובכפר. ואמנם גזרו השלטונות שעל היהודים להכשיר את המוסלמים למלאכות אלה. הדבר נעשה למראית עין בלבד, ברישול ובחפזון רב. תמורת שוחד העידו מוסלמים שאכן למדו את המלאכות מן היהודים וכך שוחררו אלה לעלות.

מסכת העליות מתימן

שני ציוני דרך בולטים בעליית יהודי תימן — העלייה המגובשת הראשונה של 1882, שנת תרמ"ב, אשר בחילוף אותיות היא "בתמר", ובה ראו שנת גאולה מלשון הפסוק בשיר השירים "אמרתי אעלה בתמר", והעלייה ההמונית של אחר תש"ח, במבצע "מרבד הקסמים", שהשלים את שיבת כל יהודי תימן, להוציא כאלפיים וחמש מאות נפש. אך למעשה לא חדלה העלייה מתימן, אף אם בממדים זעירים, לפחות מאז המאה ה-13. זקנים עשו מאמצים עליונים להגיע לארץ-ישראל, למות ולהיקבר בה. בהשראת שליחים, תיירים, חוקרים, מחפשי עשרת השבטים וסוחרים אשר הגיעו לתימן הצטיירה הנסיעה

לארץ-ישראל באופן מוחשי יותר, וגעגועים פאסיביים ורומנטיים תורגמו לשפת המעשה. מצאנו בדברי ש"ד גויטיין (קובץ "הראל" תשכ"ב), כי "העלייה במאה הי"ג עיקרה מארצות הנוצרים... ומתימן", זאת לאחר שחרור הארץ מידי הצלבנים.

מדברי המשורר הספרדי יהודה אלהריזי אשר ביקר בארץ-ישראל בתחילת המאה ה-13 עולה כי יש בירושלים עולים מתימן, ובראשם ר' סעדיה "איש הימני".

על עליית יהודים מספר ר' עובדיה מברטנורא באגרתו מ-1489.

מ-1522 ישנה עדות על מלמד תינוקות בצפת אשר עלה מתימן, וכן על מכתב מצנעא שנתקבל בירושלים.

ב-1568 עלה והגיע לישיבת רבי יוסף קארו בצפת, הסופר המקובל והמשורר יחיא דאהריזי. את מסעותיו תאר במליצה ושיר ב"ספר המוסר". בסוף ימיו שב לצנעא ומדבריו ניתן ללמוד על הקשר והתלות בין קהילות תימן וארץ-ישראל.

ב-1571 עלה ר' ישועה עדני עם כל בני ביתו והתיישב בצפת. בנו ר' שלמה בן ישועה העדני הוא בעל הפרוש למשנה "מלאכת שלמה".

ב-1573 נתקבלה אצל ראשי קהילת טבריה (בימי דון יוסף נשיא) אגרתם של ראשי יהדות תימן, ובה תאור גורלם הקשה זה עשר שנים תחת שלטון העות'מאנים "... האבות אסורים בראשי ההרים והבנים בחיק אמותם קשורים, והפליטה הנשארת במדינה למשל

יסורי גולה ואור תורה

עם השתלטות האיסלאם על תימן נושלו היהודים, בתוקף החוק, מעבודת האדמה ונדחקו לעסוק במסחר זעיר ובמלאכות כגון: צורפות, נפחות, סנדלרות, קדרות, אריגה, חייטות וכדומה. במרוצת הזמן היו מלאכות אלה למקצועות "יהודיים".

בעריה המרכזיות של תימן ידעו היהודים הפליה חמורה וגזירות קשות; נאסר עליהם להתפלל בציבור וללבוש בגדי לבן וחג. נאסר עליהם להתגורר בשכונות מוסלמיות מחשש פן "יטמאו" אותן ונאסר עליהם לרכב על חמור למען לא יגבהו ממוסלמי. גם את בתיהם היו חייבים להנמיך מבתיהם של מוסלמים. בלכתם עם מוסלמי היו חייבים לצעוד לשמאלו — כפי שנוהג השטן, לפי אמונתם — ובפגשם מוסלמי בדרך, היו חייבים לקדם את פניו באמרם: "הרשני נא להמשיך בדרכי, אדוני". יהודים היו פסולים לעדות והוטלו עליהם עבודות בזויות כאיסוף נבילות ברחובות העיר.

החורבן וכיסופי הגאולה לא נתנו מנוח. בכל בית התנוסס ריבוע שחור מול הפתח — זכר לחורבן. כשכתב אדם את שם עירו, היה מוסיף בצדו: "תהרס ותנטש", ומשהזכיר את שם ירושלים, היה מוסיף: "תבנה ותשתכלל". אבלי ציון, לבושי שחורים, פרשו למערות והקדישו את חייהם לתפילה למען בוא המשיח.

פיצוי למצבם הדחוק מצאו יהודי תימן בעולמה של תורה. מרגע שהחל הילד לדבר, למד לברך ולקרוא קריאת שמע. בגיל 4 נשלח ל"חדר", בן 13 היה יוצא מהחדר ומצטרף לעבודה ליד אביו. אך גם בהיותם עמוסי עבודה המשיכו יהודי תימן לשנן את ספרי הקודש. ידיעת התורה היתה קנה מידה להערכת האדם, וכל נושא משרה ציבורית היה חייב להיות בקי בתורה. הם שקדו על לימוד המשנה וההלכה, והרבו בשינון התנ"ך, שבקיאותם בו היא מן המפורסמות. רבים מזקני התימנים היושבים עמנו בארץ יודעים על-פה הרבה פרקי תנ"ך ובקיאים בניקודם ובטעמיהם.

ולשנינה...". הם פונים ומבקשים כי יתפללו למענם.

ב-1579 מגיע לתימן שלוח ישיבת טבריה, ר' אברהם אשכנזי, המרפיס מצפת, ומביא עמו סידורי דפוס. זהו השליח הראשון הבא לעורר את יהודי תימן לעלייה.

אסופת הקטעים "חמדת ימים", המיוחסת לגדול משוררי תימן, רבי שלום שבזי, מעידה על הקשרים העניפים והתכופים בין חכמי תימן ומרכזי התורה.

ב-1743, בקירוב, עלה לארץ-ישראל המקובל הנודע, שלום שרעבי, והסתופף בבית-מדרשם של תלמידי האר"י.

ב-1836 פגש החוקר-המסיונר המומר יוסף וולף בסואץ שני עולים מצנעא בדרכם לירושלים כדי להיות שם "ביום שיבוא משיח צדקנו במהרה בימינו".

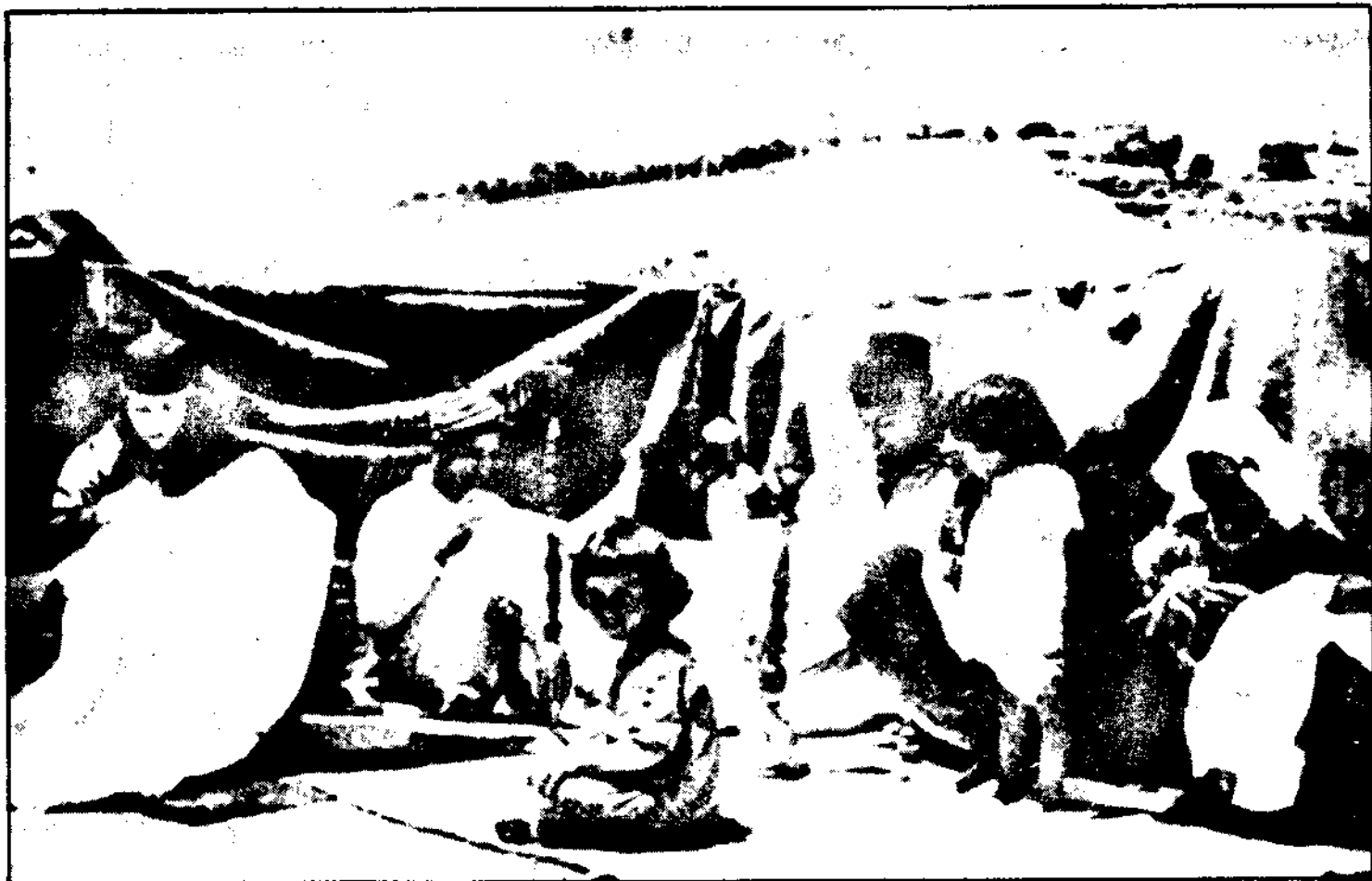
מפנה חשוב ביחס לעלייה חל בתודעת יהודי תימן בעקבות ביקורו של שליח ירושלים ר' יעקב ספיר (1859). ספרו "אבן ספיר" המתאר את מצבם ואת מנהגייהם, וכן כתבי-היד אשר דאג להעברתם מתימן לאירופה, פעלו רבות להביא את דבר מציאותם של יהודי תימן לידיעת היישוב היהודי בארץ ובעולם. ההתעניינות שעוררו חיזקה בפעולת גומלין את הכרתם העצמית ואת שאיפת העלייה לארץ-ישראל. לכך נוספה אף המצוקה אשר גברה עם חילופי השליטים באותה תקופה.

כיבוש תימן על-ידי התורכים ב-1872 הקל על הקשר עם ארץ-ישראל. ב-1881 הגיעו שתי משפחות עולים לירושלים, ולאחר שהודיעו על הגיעם בשלום יצאה ב-1882 שיירה של 150 נפש, חרף צו איסור העלייה מטעם התורכים. דרכם היתה רצופה תלאות ומוראות — לאחר שהגיעו ברגל לנמל חודידה, הפליגו לסואץ, שם הושבו ריקם ונאלצו לחזור לחודידה. כאן מחמת המגיפה, שבעטיה גורשו מסואץ, נכלאו במחנה והתענו בחום בלתי

נסבל עבורם אנשי ההרים. לאחר שקברו את מתיהם יצאו בספינה לנמל עדן, ללא אמצעי מחיה כמעט. משנטרפה ספינתם בסערה, התיישבו על החוף סמוך לעדן, עד שהורשו להיכנס לעיר. כספם המועט בלאו הכי, הדלדל בשל העיכובים. העולים שעמדו לצאת בעקבו-תיהם הוצבו, כזכור, בפני מכשול נוסף: ערביי תימן השתדלו אצל השלטונות שלא יניחו ליהודים לעזוב, מחשש התמוטטות הכלכלה שנשענה בעיקרה על מלאכת היהודים. העולים הראשונים התיישבו כולם בירושלים; היו אלה ברובם אנשי עיר (מצנעא וסביבותיה ובהמשך אף מעדן, שרוח העלייה דבקה בה) העוסקים במסחר ומלאכה. ככאלה ניכרה בהם נמיכות רוח בפני השלטונות ובפני שכניהם, מה עוד שבימים הראשונים נחשדו כערבים בשל חזותם ושפתם.

בסוף 1882 היו בירושלים כ-200 עולי תימן; ב-1885 כ-400. גם כאן לא תמה מצוקתם; הפרנסה לא היתה מצויה והקשה מכל היתה מצוקת הדיור. הם ניסו אמנם להתפרנס מעבודות בניין ושירותים אך העבודה היתה בצמצום. בשל כל אלה ובשל יוקר המחיה נזקקו לעזרה כספית מיידית וזו נמצאה להם מקרב העדות השונות בירושלים ביוזמתו של י"ד פרומקין, עורך ומו"ל "החבצלת", שהיה להם כמעין פטרון. בתחילה נאלצו להשתכן במערות, בכוכים, ובסוכות מחוץ לעיר. ב-1888 נבנו עבורם, בכספי נדבנים, בתים המחולקים לדירות זעירות, על צלע הר הזיתים (כפר השילוח). עולי תימן החלו להשתלב בעבודת הבניין בירושלים, בעיקר בסתתות, ולמעשה היו הם פועלי הבניין הראשונים ביישוב המתחדש. ב-1895 נערך נסיונם הראשון להתיישבות חקלאית, בכפר נבי-סמואל הסמוך לירושלים. הנסיון נכשל בגלל איבתם של ערביי המקום והשלטונות התורכיים.

ב-1890 החלו עולי תימן להתיישב ביפו. כעבור 3 שנים יסדו בה (ובמהרה אף בירושלים) את "פעולת שכיר" — אגודה שנועדה לארגן את העסקתם במושבות, ולכבוש את העבודה בפרדסי האיכרים מידי הפועלים הערבים. ואכן ב-1904 הצליחו להשיג עבודה ברחובות. עולי תימן נתברכו בתכונות אשר

רוקמים בכפר השילוח

המרד בתורכים, החזרה לגזירות נגד היהודים (במערך של מדינה מוסלמית-דתית) ומות אלפי יהודים בשנות הבצורת (5—1903), חידשו את רוח העלייה.

ב-1907 עלו רבים מבני צעדה ובני כפרי ארץ ראבה שבצפון הלא הם יושבי כפרים המנוסים בעבודת האדמה.

ב-1909 התקבלו לעבודה עולים שאך זה הגיעו, ברחובות, בראשון-לציון, בפתח-תקוה, בחדרה, בזכרון-יעקב ובכנרת — בכך הניחו את היסוד לעלייה גדולה מתימן וליישוב תימני כפרי בארץ-ישראל.

ב-1910 נוסדה שעריים — שכונת הפועלים הראשונה של יוצאי תימן. העלייה בעלת האופי החקלאי, עוררה את "המשרד הא"י" ביפו (המוסד המיישב של ההסתדרות הציונית דאז) לפעול להעלאת

הקלו על קליטתם בעבודות החקלאות והכניין בארץ, ובכך תרמו רבות לכיבוש העבודה. האיכרים נטו להעסיקם משום היותם צנועים בצרכיהם ובדרישותיהם (ואכן נתקלו בתחילה ביחס גרוע ובניצול). להבדיל מן הפועל האשכנזי הנודד ממושבה למושבה, היה הפועל התימני קשור למשפחתו, יושב ישיבת קבע ומצוי בכל עת שיידרש. היבט נוסף הוא יחסם של עולי תימן לעיבוד אדמת ארץ-ישראל ויחסם אל עבודת הכפיים בכלל. יהודי תימן ראו בעבודת כפיים לשם פרנסה עניין מובן מאליו. את מיומנותם במלאכות השונות רכשו במשך שנות גלותם. העיסוק באומנות לא גרע מכבודו של איש; אדרבא, הם נהגו לאמר: "בעל המלאכה מלך". נכבדי הקהילה וראשיה מילאו את תפקידם הציבורי בחינם ולמחייתם עסקו באומנות ובמלאכה. בארץ-ישראל נוספה לעבודתם התלהבות בראותם עצמם מבורכים בזכות להגשים את שיבת ציון ובניינה, כמו ידיהם.

ב-50—1949 — כ-47,400 מתוך 50,000 יהודי תימן עלו ארצה במבצע "מרבד הקסמים". במשך שנתיים רצופות, בתדירות ממוצעת של אחת ליומיים, הוטסו יהודי תימן בטיסה ישירה מערן. משנחת המטוס על אדמת ישראל היו העולים מנשקים את האדמה בבכי של שמחה ומברכים על הגאולה. מבצע "מרבד הקסמים" הוא בעל משמעות סמלית עבור עם ישראל כולו, בייצגו באופן חד ומובהק את נס קיבוץ הגלויות.

יהודי תימן מאז העלייה הגדולה ועד היום

מרבית יהודי תימן, כולל אלה שחיו תחת שלטונם של הסולטאנים בנסיכויות העצמאיות או העצמאיות למחצה במזרח ובדרום, כגון יהודי חבאן, עברו דרך מחנה "גאולה" והגיעו ארצה, בתקופה שבין יוני 1949 לספטמבר 1950. אך כאלפיים וחמש מאות נותרו בתימן, בעיקר בצפונה, בדרך כלל משום שלא רצו לוותר על רכושם או משום הנוחיות שלא רצו להמירה אף תמורת הבטחות על חיים חופשיים בארץ האבות. אפשר שהגיעו שמעות על תנאי החיים הקשים בארץ. בודדים חזרו מישראל לתימן, וידועים כמה מקרים של התאסלמות יהודים וטמיעתם באוכלוסייה המקומית.

בשנים האחרונות לאחר העלייה הגדולה לא היה כמעט קשר עם יהודי תימן, אך למעשה לא פסקה הפעילות למען העלאת הנותרים ארצה, ואכן בשנת 1962, זמן קצר לפני המהפכה הרפובליקנית בתימן, הועלו כמה מאות יהודים מצפון-תימן. מתברר שחיי היהודים שנותרו בתימן היו טובים יחסית. מצבם הכלכלי אף השתפר לאחר שנותרו כבעלי מלאכה מועטים אשר עבודתם מרובה. אך מוראותיה של מלחמת תימן בשנים 1963—1967 פגעו קשות גם ביהודים. מרביתם חיו בתחום שליטתם של המלוכנים, והיו נתונים להפצצות אויריות קשות ואכזריות של חיל-האוויר המצרי.

חנותרים. שמואל יבנאלי, מראשוני העלייה השנייה, הגה את הרעיון לצאת לתימן ולהעלות את כל יהודיה. ב-1911 יצא לשליחות זו, סבב בכ-40 קהילות ועורר את יושביהן לעלות לארץ. עד סוף 1912 עלו בעקבות קריאתו כ-1,500 נפש והשתקעו במושבות יהודה, השומרון והגליל. עלייה זו נמשכה עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה.

ב-1921 יצאה קריאה מחודשת ליהודי תימן והפעם מקרב עולי תימן עצמם. חבר מרכז העלייה של הסתדרות העובדים, אברהם טביב (נציג עולי תימן במרכז), כתב אל היושבים בתימן (על רקע עליית החלוצים מאירופה): "... ולכן ראינו גם אנו לעורר אתכם מתרד-מתכם, שראינו שבשבע השנים האחרונות כמעט נפסקו העולים מתימן. ולא נאה שידכם הטהורות לא תשתתפנה בבניין הארץ ג"כ...". עד 1929 (תרפ"ט שנת המאורעות בא"י) עלו כמה מאות מיהודי תימן מדי שנה. "גזירת היתומים" (1921) היתה אחד הגורמים העיקריים לעלייה בשנים אלה.

אחרי מאורעות תרפ"ט אסר האימאם את היציאה מתימן. נמלי חודידה ומידי נסגרו בפני העולים, ורק נמל עדן, בשלטון הבריטים, נותר למעבר.

ב-1933 — נוסד המושב הראשון של יוצאי תימן — אלישיב.

ב-1939 התפרסם "הספר הלבן" ונפסקה העלייה ממחנה עדן. בשנה זו היו בארץ 28,000 עולים מתימן, מהם 13,000 בת"א, 8,000 במושבות ו-7,000 בירושלים.

ב-1940 — נוסד מושב העובדים הראשון של עולי תימן — גאולים, בשרון.

ב-1944 — זרם גדול של עלייה מתימן.

ב-1948 — שנת הקמת המדינה — נמצאו במחנה בעדן 4,200 יהודים ובעדן עצמה עוד 13,000 פליטים מתימן וניצולי הפרעות של חנוכה — תש"ח שהתחוללו בעדן.

שיעור בנחליאל, שכונת תימנים על-יד חדרה, 1912

מחלוקות הלכתיות ורעיוניות

נוסח "בלדי" ונוסח "שאמי"

במחצית השנייה של המאה ה-18 נתגלע עימות חריף בין המצודים בהלכה ובסדרי התפילה השגורים בתימן מימים ימימה ובין הנוקטים בחידושים, בפלפולים ובמדרשים כדרך בתי-המדרש של אירופה וארץ-ישראל. גירסתם של הראשונים נתכנתה "בלדי" — מקומי. בקרב החוקרים משתרשת ההנחה, כי ההלכה והפסקים אשר היו נהוגים בתימן עד למאה ה-16 מצטיינים בנאמנותם לגרסה המקורית של התלמוד והמשנה, ולפיכך רב ערכם מבחינה מדעית. נזכיר בהקשר זה את

עם חיסולם המוחלט כמעט של המלוכנים והתחזקות שלטון הרפובליקנים בצפון, חלה רגיעה בצפון-תימן וממנה נהנו אף היהודים. לא נודע על רדיפות נגדם או על לחץ חברתי או כלכלי מיוחד. הם ממשיכים לקיים את מצוות הדת ללא הפרעה ומתפרנסים מעיסוקיהם המסורתיים במערכת הכלכלית של צפון-תימן, אשר לא נשתנתה כמעט. אך נראה כי חיי הרוח גדלדלו בגלל ניתוקם ממרכזי היהדות. הנישואין אף הם מהווים בעיה. בהעדר קשר עם קהילות יהודיות אחרות הם נישאים רק בקרב עצמם. את הבנות משיאים בעודן ילדות ממש, על מנת שלא ייחשקו על-ידי מוסלמים. שארית יהודי תימן — אלפים בודדים — אינה מביעה כיום כל רצון לעלות ארצה.

חזיקה המיוחדת של יהודי תימן אל הרמב"ם. נאמנותו למקורות היתה אחת הסיבות ליחס מיוחד זה. יהודי תימן חשו כבני חסותו הרוחנית של הרמב"ם. שלא כחכמי בבל אשר הדגישו את מעמדם הנישא, או רבנים מקרב קהילת התימנים עצמה, אשר פעלו בעבור תשלום, התגלה הרמב"ם ליהודי תימן כאב רוחני, כמורה דרך נאמן ואיתן, בלתי יומרני ושאינו תובע גינונים של שררה וכבוד. כן אף היתה לרוחם התייחסותו העניינית אל בעיות ההלכה כמו אל בעיות הקיום בכלל. קנאותם של יהודי תימן לדת ולמסורת היא ששמרה על עצם קיומם הלאומי (המרת הדת אשר עשויה היתה לזכותם ביתרונות חומריים ולעתים אף להצילם ממוות, לא נשקלה כלל) וחסידיו ה"בלדי" היו בוודאי מודעים לכך. הדבקות במסורת ובהרגלים ישנים היתה סגולה להישר-דות. אין להסיק מכך כי סידור התפילה התימני — ה"תכלאל" (מכלול) — שימר את סדר התפילות ואת תוכנן בדיוק בנוסחם הראשון. ברבות השנים חלו בו שינויים בהשפעת המרכזים הרוחניים לתקופותיהם — ארץ-ישראל, בבל, ספרד (מקום נכבד ויחדו לרב סעדיה גאון), מצרים ושוב ארץ-ישראל במאה ה-16. מכל מקום, חסידי ה"בלדי" סרבו לחרוג מנוסח התפילה שהתגבש עד למאה ה-16.

שד"רים (שלוחי דרבנן) שהגיעו מארץ-ישראל לקיבוץ נדרים ותרומות למען היישוב, הביאו עמם ספרים ובתוכם "שולחן ערוך" לר' יוסף קארו וספרי קבלה. השליח הראשון היה ר' אברהם אשכנזי, המדפיס מצפת, שליח ישיבת טבריה (1579). המשורר ר' זכריה אל צ'אהרי הביא אף הוא ספרים בשובו מארץ-ישראל. באמצעות סידור הדפוס חדרו אל התכלאל מנהגי התפילה של ארץ-ישראל, ומן המאה ה-16 ואילך התפתח לצד נוסח בלדי נוסח תפילה חדש — "שאמי" (הבא מצפון).

במאה ה-17 היתה הקרקע נוחה במיוחד לקליטת הסידורים החדשים, לאחר שרוב הספרים אבדו בחורבן הקהילות (גלות מוזע), ועם התמוטטות המערכת הקהילתית, החברתית והחינוכית. ואכן שליחים רבים הגיעו לתימן בסוף המאה ה-17 ובראשית המאה ה-18

בהביאם עמם סידורי דפוס אשר מילאו את החלל שנוצר.

ר' שלום עראקי, ראש קהילת צנעא במחצית השנייה של המאה ה-18, ניסה לאכוף עליה את נוסח שאמי. השינוי התקבל בכל בתי-הכנסת, מלבד בשלושה אשר דחו את הנוסח החדש מכל וכל. בראש המתנגדים עמד ר' יהודה צעדי. להפרכת הנוסח השאמי הביא את דברי הרמב"ם מ"יד החזקה" ש"אין כופין אנשי מדינה אלו לנהוג כמנהג אנשי מדינה אחרת". שני הפלגים באו בסופו של דבר לידי פשרה, שלפיה ינהג כל בית-כנסת כרצונו בעניין נוסח התפילה. באשר לפסיקה ההלכתית נשארו נאמנים למורשת הרמב"ם. ר' יחיא צאלח (מהרי"ץ), בערכו את התכלאל ובהו-סיפו לו את פירושו "עץ חיים", הכריע למעשה את הכף לטובת נוסח בלדי (על-פי הרמב"ם ונוסח תימן הקדום), ברוח מורו ר' יהודה צעדי.

מחלוקת "עקשים" ו"דרדעים"

בשנת 1913 התפלגה קהילת צנעא לשני מחנות עוינים — חסידי הקבלה וחכמת הנסתר, מול שוחרי הרמב"ם והרציונאליזם. המחלוקת התלקחה עד לצורך בשיפוטו של האימאם יחיא. לימוד בספר הזוהר, קבלת האר"י וכתבי ר' חיים ויטאל היה נפוץ בתימן. מחוז שרעב שבדרום-תימן, ממרכזי לימוד הקבלה, העמיד את המקובל, גדול משוררי תימן, ר' שלום שבזי (הרש"ש). הנאמנים למסורת הרמב"ם ואשר נטו לכיוון ה"השכלה" התייחסו תחילה בסובלנות אל אחיהם העוסקים בתורת הסוד, "ובלבד שלא יפרשו מן הציבור ולא יחללו שם שמיים".

את זרע המחלוקת, ולמעשה את ניצני ההשכלה אשר ליבתה את הניגודים עד לעימות, הביאו עמם שליחי מוסדות חילוניים ומדעיים, ובעיקר יוסף הלוי הארכיאולוג, איש המערב. באותה עת כבר גברה הספקנות בקרב קבוצה של מבקשי האמת המדעית, שוחרי הרמב"ם, ובראשם ר' יחיא קאפח וחברו-תלמידו ר' יחיא אביץ. המפגש עם יוסף הלוי נציג ההשכלה והמחשבה החפשית, חיזק בהם

את הסתייגותם ממסחרי הקבלה, עד שיצאו להתמודדות גלויה ונחרצת עם חסידיה המכו-נים "עקשים" (המתעקשים להחזיק במיסטיקה ובאמונות טפלות שמקורן, לטענת המקטרגים, בסביבה הנוכרית).

שוחרי הרמב"ם, בעלי התפיסה הרציונאליסטית, נקראו "דרדעים", מלשון דור-דעה. הם הקימו לעצמם בתי-כנסת חדשים, הנהיגו שינויים בתפילה בהשמיטם כמה חידושים שהועתקו מסידורי התפילה המודפסים. מגמתם היתה לחסוך בזמן ולהתמסר יותר ללימוד המקורות והרמב"ם, וכן למקצועות עיוניים חדשים.

מחלוקת "עקשים" ו"דרדעים" היתה חריפה עד כדי כך שבני פלג אחד לא אכלו משחיטתם של בני הפלג האחר, לא התחתנו ביניהם, והיו אף מקרי מלשינות והסגרה לשלטון.

נראה שחריפות המחלוקת פגה במקצת בשנים 1934—1949, שנות בהונתו של ר' עמרם קרח כרבה הראשי של קהילת צנעא, ובתוקף כך — מנהיגה של יהדות תימן כולה. קודמיו, ר' יחיא יצחק ור' יחיא אביץ, היו מוזהים בבירור עם אחד הפלגים, ואילו הוא נקט מתינות, ואף אם נמנה על ה"עקשים", השתדל להימנע ממעורבות אישית.

במידת מה שמרו המחנות על יריבותם גם לאחר העלייה ארצה, אך קשיי הפרנסה מכאן ונטייה לפרוש מן הספרות המסורתית מכאן, הביאו למיתון ולהרגעת הרוחות.

שירת תימן

יהודי תימן ראו בגלות מצב זמני והיו קשובים וערים תמיד לפעמי גאולה. תכונתם זו מוצאת ביטוי מובהק ועשיר ביצירות פיוט וזמרה של קודש ושל חול.

אין בידינו עדות על יצירה ספרותית עניפה בתימן (ספרי הלכה נכתבו, אך לא זכו להידפס, וכרוניקות היסטוריות ספורות ניצלו מכליה), ואולי נובע הדבר מאותה אמונה בחזון הגאולה ובאותה תחושה של היותם על סף גאולה. אלה ביטלו כביכול את הצורך

בתיעוד ובהנצחת ההתרחשויות בגולה. שירת יהודי תימן עניפה ומגוונת, אך על כל ענפיה נשמר בה עקרון של קדושה והתעלות. ברוב השירים יש ביטוי ערגה לבורא עולם ולארץ-ישראל. מאידך, עם כל היותה דתית מובהקת, טעונה שירה זו רגשנות ומונחיה ודימוייה שאובים ממרחב המושגים החילוני ומעולם החושים. עיקרה — געגועים, אהבה ושבח לאלוהים, וחזיונות הגשמת האהבה. קשה לעתים להבחין בין החויה האישית לחויה הלאומית-דתית, וכך למשל מעורבים בשירי גאולה ביטויים לגאולה אישית.

לצד שירי הקודש ישנן זמירות לשבתות, למועדים ולטקסים משפחתיים וקהילתיים — שירים מיוחדים לברית-מילה, לחתונה וכיו"ב וכן קינות לימי אבל. גם בהזדמנויות אלה נשמר הכלל לשאת דברי מחשבה, אגדה ותפילה. אם מדובר בשיר חתונה, הרי שמתוארת בו שמחת החתן והכלה אך כבדרך אגב, והעיקר — לשוב ולהתעלות. שירת משוררי תימן (ומקצת שירת ספרד) אסופה ומלוקטת בדיואן, ספר שהיה מצוי בכל בית, ומתוכו היו מזמרים בשבתות, במסיבות של מצווה ובחגיגות רעים.

הנה דוגמא לשירת כיסופים לציון, כאשר המשורר חווה בדמיונו את מימוש הגאולה בבוא המשיח. השורות לקוחות משירו של אלצ'אהרי "כמתוך החלום":

ועת תבוא פקידה ליהודים / ומצעדי
לדקלה המדינה
ושוקים לשוקים ירוצון / כשבר מבצר
אמה דשנה
ונראה פני אל לחזותו / ונבוא שערי
ציון ברנה.

פעמים המשורר הוא כדוברו ושליחו של העם. בשירו של המשורר ישועה (מן המאה ה-15 לכל המאוחר) הדברים הם הד לרחשי הלב ההומים סביבו:

יום אזכרה עפרי / לבי מאד נחמד
שמשי וגם סהרי / גלגל הלא נצמד
מליו כצוף וצרי / לחושקים חמד...

אהבה ארציים. התכונה הבולטת בשירתו היא
השמחה, והוא עצמו הדגיש כי יצירתו באה
לכבוש את העם לעבודת השם בשמחה.
בשירו הוא אומר לעדתו:

מה לך יחידתי בחילה / לילה ויום
מתבהלה...

תמיד ברנה תשמחי / על אויביך
תזנחי על האלוהים תבטחי...

וכן בשיר "שבח אל חי":

לשוני דברה בשבח זמרה / והוא נורא
עלי כל השבחים...

בסוד לבי ושרעפי בקרבי / אהודנו
ורעיוני שמחים

והוג עבדך, ארון עולם, בחסדך ושמח
לכבות נאנחים...

שירת תימן הושפעה רבות משירתם של גדולי
משוררי ספרד, בתבניות פיוטיות ובדימויים.
היא נבדלת ממנה בהיותה בעיקר שירת קודש.
התבניות והדימויים מנוערים ממשמעותם
החילונית ומקבלים תוכן נעלה, רוחני. מגמה
זו התחזקה בהשפעת הקבלה.

היצירה הפיוטית לא פסקה מקרב יהודי תימן
גם לאחר העלייה לארץ. היום חיים בישראל
משוררים מבני העדה, היוצרים בעברית
ובערבית.

משה שמו / אל חכמו
וירוממו / וכנאמו
רכבו מאד אחר
דודי נטה / מזור רטה
אל תחטא / ובמשפטי
דינך אהי נעזר...
הסר חרון לזר...
החיש פדות / השב שבות
אריה דמות / זרע לרות
זה בית משיחי...

מן המאה ה-16 ואילך הודרת השפעת הקבלה
גם לשירה והדבר ניכר בשימושי לשון אופיי-
ניים ובדימויים הלקוחים ממנה. גדול משוררי
תימן הוא ללא ספק רבי שלום בן יוסף
שבזי — הרש"ש (נולד בשנת 1619). יש
הרואים בו גדול מקובלי תימן, ומייחסים
לשירתו מסתורין וחישובי קיצין ואף רמיזות
שבתאיות. הרש"ש הנקרא בפי רבים "אבא
שלם", הוא גיבורן של אגדות התולדות בו
תכונות על-טבעיות. יהודי תימן, אשר לא
נהגו פולחן אישיות במנהיגיהם הרוחניים או
במשורריהם, העלו אותו בהערצתם לדרגת
קדוש. המונים היו נוהרים אל קברו, לבקש
פתרון לבעיותיהם ותרופה למכאוביהם.
שירת שבזי מייצגת וממצה את שילוב האלמנ-
טים אשר הזכרנו: שירת קודש השזורה בביטויי